

О. Є. Кухарев

СУТНІСТЬ ІМПЕРАТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. Для нормального функціонування будь-якого суспільства, забезпечення стабільності майнового обороту, а також дотримання та захисту прав суб'єктів необхідним є регулювання відповідних правовідносин за допомогою обов'язкових правил, які не дозволяють суб'єктам обрати для себе певний варіант поведінки. Не є виключенням в цьому аспекті і цивільне право, в якому при переважанні диспозитивного методу правового регулювання встановлюються й певні заборони, що обмежують самостійність та ініціативу учасників цивільних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання імперативності в цивільному праві виступало предметом наукових досліджень Н.С. Кузнєцової, Я.М. Романюка, С.О. Погрібного, М.М. Сібільова, Є.О. Суханова, Р.А. Майданика, П.М. Рабіновича, І.О. Маньковського, І.О. Діковської, Е.О. Євстігнеєва, А.Г. Карапетова, О.В. Грушевської та інших авторів. Причому сутність категорії імперативності, її співвідношення з диспозитивністю традиційно розглядається в цивілістиці переважно у сфері договірної права. У спадковому праві ця проблематика обмежувалася лише аналізом правила про обов'язкову частку в спадщині та окремо не досліджувалася. Водночас нез'ясованими повною мірою залишаються питання функціонального призначення імперативності в спадковому праві, інші, крім обов'язкової частки в спадщині, прояви зазначеної правової категорії. Актуалізація цих питань сприятиме більшому розумінню сутності спадкових правовідносин та їх специфіки, усуненню можливих складнощів у реалізації відповідних норм, а також створенню дієвого механізму підтримання балансу інтересів між спадкоємцями за заповітом і найближчими родичами померлого власника та членами його сім'ї.

Тож **метою** даної статті є виявлення особливостей імперативності в спадковому праві та з'ясування її прояву в цій сфері, визначення ролі імперативних приписів у відносинах посмертного наступництва.

Виклад основного матеріалу. Імперативність – феномен присутності в праві категоричних приписів як ознаки та властивості будь-якої правової норми незалежно від того, до якого виду вона належить на підставі того чи іншого класифікаційного критерію [1, с. 222]. Отже, імперативність

повною мірою проявляється в імперативних правових нормах, які представляють собою особливу форму публічного начала у цивільному праві [2, с. 91].

Сутність імперативних норм у цивільному праві полягає в тому, що вони обмежують правову свободу (диспозитивність) та ініціативність суб'єктів цивільних правовідносин, тобто *визначають межі диспозитивності*. При цьому імперативні норми не регулюють відносини між суб'єктами, а визначають умови реалізації суб'єктивного права. Важливо врахувати, що розподіл імперативних норм у різних підгалузях та інститутах цивільного права є неоднорідним. Зокрема, в одних елементах системи цивільного права їх незначна кількість, в інших – вони переважають. За твердженням Є.О. Суханова, у сфері приватноправового регулювання імперативний характер носять переважно правила, що визначають правовий статус учасників майнових відносин та правовий режим належних їм різноманітних майнових прав, тобто статичу (стан) приватноправових відносин. Як виняток, імперативний характер інколи надається правилам самого майнового обороту, що визначають динаміку (рух, розвиток) таких відносин [3, с. 4, 5].

Можна констатувати, що в спадковому праві переважають імперативні норми, а сама підгалузь відрізняється високим ступенем формалізованості. В юридичній літературі основною причиною існування імперативних норм в цивільному праві називають їх направленість на врахування державних інтересів. Зокрема, О.В. Грушевська наголошує, що в ситуації, коли цивільно-правові відносини урегульовані імперативно, йдеться лише про наявність елементів публічності, точніше, про охорону публічного інтересу імперативними нормами цивільного права. У даному випадку безпосередньо не виникають відносини влади-підпорядкування, цивільні відносини продовжують існувати у своїй якості, норми цивільного права не змінюють своєї галузевої належності [4, с. 96]. Публічними (державними) інтересами пояснює наявність об'єктивних підстав для включення до складу цивільного права правових норм з імперативною конструкцією і Я.М. Романюк [5, с. 359, 360].

Історично склавшись як правовий інструмент, що забезпечує баланс між суспільними та приватними інтересами у сфері майнових відносин, сучасне спадкове право виступає не лише однією з підстав набуття права власності, але й створює умови для матеріального забезпечення найближчих родичів власника та членів його сім'ї. Спадкове право має свою специфіку, обумовлену забезпеченням *посмертного* переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального наступництва. Це, безумовно, впливає на функціональне призначення імперативних норм у цій сфері, яке дослідники спадкового права зазвичай бачать у забезпеченні найбільш важливих державних та суспільних інтересів. У цьому аспекті окрема має бути викладена позиція Є.О. Рябокonia, який пояснює перевагу імперативних норм прагненням законодавця закріпити чітку процедуру реалізації спадкових прав з метою запобігання їх порушенню та мінімізувати випадки виникнення спорів між спадкоємцями [6, с. 32].

Дійсно, спадкове право певною мірою забезпечує суспільні та державні інтереси, проте виключно цією обставиною не можна пояснити таку обмежену дію диспозитивності в досліджуваних відносинах. На нашу думку, вміщення імперативних норм в матерію спадкового права пояснюється низкою чинників.

По-перше, спадкове право, як підгалузь цивільного права, має тісний зв'язок із відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення, що значно зближує спадкове право із сімейним. Про тотожність суб'єктів сімейних відносин та відносин спадкування за законом у зв'язку з тим, що останні засновані на родинних відносинах [7, с. 30], а також навіть про сімейний характер всього спадкового права [8, с. 12, 225] неодноразово наголошувалося в юридичній літературі. Специфіка сімейного права дозволяє окремим дослідникам стверджувати про його віднесення до публічних галузей права на підставі пріоритету публічного інтересу та домінування імперативного метода [9, с. 75–81; 10, с. 15, 16]. Хоча тут слід зробити застереження, що наведена точка зору не є переважаючою в правовій доктрині та можна назвати не менш поширеними погляди щодо переваги диспозитивних засад регулювання сімейних відносин [11, с. 15; 12, с. 22].

Таким близьким зв'язком із сімейним правом пояснюється обмежене коло учасників спадкових правовідносин. У більшості випадків спадкоємцями виступають фізичні особи, пов'язані із спадкодавцем сімейними, родинними зв'язками. Зокрема, ст. 1222 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК), що визначає основних учасників спадкових правовідносин – спадкоємців, містить загальне правило про те, що спадкоємцями за заповітом та за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. І лише як виняток спадкоємцем за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин (ст. 2 ЦК). Із цього приводу О.П. Печений сформулював висновок, що спадкоємцем за заповітом слід вважати саме юридичних осіб приватного права [13, с. 214].

Додамо до цього, що на розвиток спадкового законодавства істотно впливають національні традиції, звичаї, а також моральні уявлення про формування кола спадкоємців за законом.

По-друге, основна причина переважно імперативного регулювання спадкових правовідносин криється в реалізації принципу соціальної справедливості, який «червоною ниттю» проходить через все спадкове право. Наведений принцип характеризується багатогранністю та повною мірою втілюється майже у всіх інститутах спадкового права. Так, саме принципом соціальної справедливості можна пояснити захист слабкої сторони у сфері спадкування. Йдеться, передусім, про інтереси зачатої, але ненародженої на момент відкриття спадщини дитини спадкодавця (т. з. «насцитуруса»), яка визнається спадкоємцем за законом першої черги (ст. 1261 ЦК). Утім насцитуруса можна умовно назвати «стороною», адже він не є суб'єктом права, а законом лише охороняються його інтереси та «резервується» суб'єктивне

цивільне право до моменту народження. Крім того, згідно з ч. 2 ст. 1298 ЦК видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини.

Встановлення переважного права окремих спадкоємців на отримання певних речей, що входять до складу спадщини, також забезпечує інтереси членів сім'ї спадкодавця та втілює тим самим соціальну справедливість. Зокрема, ст. 1279 ЦК визначається переважне право окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна в натурі. За змістом зазначеної норми спадкоємці, які протягом не менш як одного року до часу відкриття спадщини проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку в розмірі частки в спадщині, яка їм належить. Спадкоємці, які разом із спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі цього майна, в межах їхньої частки в спадщині, якщо це не порушує інтересів інших спадкоємців, що мають істотне значення.

Принципом соціальної справедливості можна пояснити і встановлення обмеженої відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця в межах вартості майна, одержаного в спадщину (ч. 1 ст. 1282 ЦК). Необмежену відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця важко визнати справедливою, оскільки кредитор отримав би додаткове джерело для задоволення своїх вимог, на яке він не міг розраховувати за життя боржника. Спадкоємці в такому випадку фактично виступали б поручителями за боргами спадкодавця поза своєю волею. Як відзначав свого часу В.І. Серебровський, покладення на спадкоємця необмеженої відповідальності було б явно несправедливим; може статися, що спадкоємець внаслідок прийняття спадщини не тільки не набуває жодного майна, а й втрачає йому особисто належне [14, с. 225].

Слід вказати, що викладений вище принцип визначається в правовій доктрині по-різному: державно-правовий захист непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача [15, с. 30, 31; 16, с. 86]; принцип охорони інтересів членів сім'ї та інших родичів [17, с. 17]; принцип охорони прав та інтересів близьких спадкодавцю осіб у поєднанні з правами та інтересами інших осіб [18, с. 34].

Реалізація принципу соціальної справедливості забезпечує баланс інтересів між учасниками спадкових правовідносин, які потребують додаткової допомоги у зв'язку з істотними обставинами (вік, стан здоров'я) та спадкоємцями за заповітом. Це зумовило не лише обмеження свободи заповіту шляхом закріплення правила про обов'язкову частку в спадщині (ст. 1241 ЦК), а й включення до спадкоємців за законом п'ятої черги утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї (ч. 2 ст. 1265 ЦК); можливість зміни черговості одержання права на спадкування (ч. 2 ст. 1259 ЦК). Така яскраво виражена соціальна спрямованість спадкового права становить його специфіку та не властива цивільному праву в цілому. Невипадково в сучасній юридичній літературі лунають заклики до збільшення імперативних засад

регулювання спадкових правовідносин шляхом розширення за соціальними ознаками кола обов'язкових спадкоємців і кола черг спадкоємців за законом. Це пояснюється, зокрема, тим, що сучасне спадкове право недостатньо відповідає ідеям охорони інтересів сім'ї та справедливого приватного забезпечення певних осіб за рахунок спадкового майна [19, с. 3, 4].

По-третьє, є всі підстави погодитися із О.О. Останіною, яка пояснює наявність імперативних засад у спадковому праві природним прагненням поважати волю спадкодавця [20, с. 19]. Забезпечення реалізації волі спадкодавця, який у встановлений законом спосіб розпорядився своїм майном за життя або поклався на законодавчу регламентацію права спадкування, є однією з найважливіших задач спадкового права. Саме цим можна пояснити визначені в ст. 1274 ЦК обмеження в частині відмови від прийняття спадщини, які зводяться до наступного. Спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на лише користь іншого спадкоємця за заповітом. Спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини виключно на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги. Крім того, виділеним чинником обумовлено вміщення в цивільне законодавства імперативних положень про форму та порядок посвідчення заповіту, надання обмеженому колу суб'єктів повноваження на посвідчення заповіту (ст. ст. 1247, 1248, 1251, 1252 ЦК).

І, нарешті, *по-четверте*, на переважно імперативний характер регулювання спадкових відносин суттєво впливає та обставина, що *більшість юридично значимих дій у цій сфері вчиняються за участю нотаріуса або уповноваженої на це посадової особи відповідного органу місцевого самоврядування*. Процедури в спадковому праві просто не можуть функціонувати за відсутності суб'єкта, наділеного публічно-правовими функціями, на якого покладено не лише сприяння в здійсненні, а й охорона спадкових прав та спадкового майна (управління та охорона спадщиною). Додамо до цього широке застосування у сфері спадкування державної реєстрації як публічно-правового засобу. Це, у свою чергу, надає досліджуванім правовідносинам «публічного забарвлення», а в публічному праві, як відомо, переважає державне (зовнішнє) регулювання відповідних правовідносин.

Найбільш повно імперативні засади проявляються в особливостях вчинення правочинів у сфері спадкування. Відповідні правовідносини характеризуються обмеженою дією принципу свободи договору, що виявляється в можливості укладення договорів, які прямо визначені в Книзі 6 ЦК, тобто йдеться про закритий (вичерпний) перелік таких договорів. Договори у сфері спадкування мають допоміжний, локальний характер. Укладаючи той чи інший договір, сторони не можуть змінити основну мету спадкування – забезпечення належного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до її правонаступників (спадкоємців) у зв'язку зі смертю. Тому договори існують у межах такого переходу. Більш того, можливість договірного регулювання допускається в окремих випадках в певних видих правовідносинах. Скажімо, змінити черговість шляхом укладення договору між спадкоємцями можливо лише при спадкуванні за законом.

Тому договір відіграє в спадковому праві не таку важливу роль у регулюванні правовідносин, як в інших підгалузях та інститутах цивільного права. Це, у свою чергу, зумовлює і незначне договірне регулювання відносин між спадкоємцями, які незалежні один від одного, а відтак у переважній більшості випадків процесу узгодження воля не відбувається.

Низка заборон і обмежень діють стосовно свободи заповіту, що складає диспозитивну засаду всього спадкового права. І це не вичерпується лише правилом про обов'язкову частку в спадщині, про яке відзначалося в межах даної роботи. Важливо врахувати, що спадкодавець має право розпоряджатися в заповіті своїм майном, призначати (підпризначати) спадкоємців, виконавця заповіту тощо, але речові права, які він встановлює, мають входити у вичерпний перелік речових прав, встановлених у ЦК. Заповіт не може породжувати нових речових прав, не передбачених законом. Наведене обмеження означає, що власник позбавлений можливості заповісти річ з тим, що вона не вибувала з власності спадкоємця та перейшла до його нащадків. Так саме заповідач не може покласти на спадкоємців обов'язок відповідати по своїх зобов'язаннях без обмеження їх вартості. Відтак внутрішнє регулювання (саморегулювання) обмежене в даному випадку зовнішнім (імперативним) регулюванням.

Висновки. У спадковому праві переважають імперативні норми, а сама підгалузь відрізняється високим ступенем формалізованості. Це пояснюється в роботі низкою чинників: тісним зв'язком із сімейним правом; реалізацією принципу соціальної справедливості; належним забезпеченням реалізації дійсної волі заповідача; участю при вчиненні юридично значимих дій суб'єктів, наділених публічно-правовими функціями та широким застосування у сфері спадкування державної реєстрації прав як публічно-правового засобу. Імперативні приписи стосуються і правочинів у спадковому праві, зокрема їх закритого переліку та вимог щодо змісту.

Література

1. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М.И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2001. – 416 с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М.И. Брагинский. – 2-е изд. – М. : Статут, 2005. – 842 с.
3. Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть ; отв. ред. Е.А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 720 с.
4. Грушевская Е.В. Императивность в гражданском праве: понятие и правовая природа / Е.В. Грушевская // Общество и право. – Краснодар. – 2008. – № 1. – С. 95–97.
5. Романюк Я.М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики) : монографія / Я.М. Романюк. – Київ : Ін Юре, 2016. – 536 с.
6. Заїка Ю.О., Рябоконт Є.О. Спадкове право: навч. посіб. / О.О. Заїка. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
7. Левушкин А.Н., Митрошина О.В. Место наследственного права в системе отраслей российского права / А.Н. Левушкин // Нотариус. – Москва. – 2014. – № 1. – С. 29–32.
8. Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс / П.С. Никитюк. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 258 с.
9. Ганага В.В. Публичная природа семейного права в контексте социальной безопасности государства (опыт Германии и России) / В.В. Ганага // Актуальные проблемы российского права. – Москва. – 2015. – № 5. – С. 75–81.

10. Семейное право. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / Гонгало Б.М., Крашенников П.М., Михеева Л.Ю., Рузакова О.А.; под. ред. П.В. Крашенинникова. – М.: Статут, 2016. – 270 с.
11. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія / Л.В. Красицька. – К.: Видавництво Ліра-К, 2014. – 628 с.
12. Явор О.А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції: монографія / О.А. Явор. – Х.: Право, 2016. – 352 с.
13. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монографія / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печеный, В.И. Крат и др.; под. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. – Х.: Право, 2016. – 608 с.
14. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. / В.И. Серебровский. – М.: Статут, 2003. – 558 с.
15. Заїка Ю.О. Спадкове право України: становлення і розвиток: Монографія. 2-е вид. / Ю.О. Заїка. – К.: КНТ, 2009. – 288 с.
16. Козловська Л.В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав: монографія / Л.В. Козловська. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 448 с.
17. Казанцева А.Е. Наследственное право: учеб. пособие / А.Е. Казанцева. – М.: Норма, 2012. – 352 с.
18. Наследственное право / Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации; [Булаевский Б.А. и др.]; отв. ред. К.Б. Ярошенко. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 448 с.
19. Чепига Т.Д. Идеология и проблемы реформы наследственного права России / Т.Д. Чепига // Наследственное право. – Москва. – 2007. – № 2. – С. 2–5.
20. Останина Е.А. Принцип диспозитивности в наследственном праве: к постановке проблемы / Е.А. Останина // Наследственное право. – Москва. – 2015. – № 1. – С. 16–20.

А н о т а ц і я

Кухарев О. Є. Сутність імперативності в спадковому праві. – Стаття.

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей встановлення та прояву імперативності в спадковому праві. Визначається функціональне призначення імперативних норм у сфері спадкування.

Ключові слова: спадкування, свобода заповіту, імперативність, імперативна норма, диспозитивність.

А н н о т а ц и я

Кухарев А. Е. Сущность императивности в наследственном праве. – Статья.

Статья посвящена выявлению особенностей установления и проявления императивности в наследственном праве. Определяется функциональное назначение императивных норм в наследственном праве.

Ключевые слова: наследование, свобода завещания, императивность, императивная норма, диспозитивность.

S u m m a r y

Kukhariev O. Ye. The Imperativeness Essence in Inheritance Law. – Article.

The article considers the peculiarities of imperativeness and its realization in inheritance law. The functional use of imperative norms in inheritance is defined.

Key words: inheritance, testamentary freedom, imperativeness, imperative norm, dispositiveness.